

СУҒД МУНШАОТИДА БОШЛОВ ФОРМУЛАСИ
УСЛУБИЯТИГА ДОИР



<https://doi.org/10.5281/zenodo.7335651>

М.М.Исҳоқов

Тошкент давлат шарқшунослик университети
тарих фанлари доктори, профессор

Аннотация. Мақолада суғд халқининг юксак ёзув маданияти, Буюк ипак йўли тармоқлари бўйаб суғдларнинг савдо-иқтисодий ва маданий муносабатлар ривожигаги ўрни, маҳкамачилик анъаналари, хат (мактуб) ёзишмачилик анъаналари, мактубларда қўлланган юксак ёзма нутқ услубияти ҳақидаги маълумотлар таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар: Суғд, суғд ёзуви, муншаот, маҳкамачилик, бошлов формуласи, Буюк ипак йўли, суғдий матнлар, Хўтан, Хитой.

Аннотация. В статье анализируются сведения о высокой письменной культуре согдийского народа и её роли в развитии торгово-экономических и культурных взаимоотношений на различных направлениях Великого шелкового пути. Рассматриваются вопросы, связанные с традициями канцелярского делопроизводства и высокоразвитыми стилями формул начал в согдийском эпистолярном жанре.

Опорные слова: Согд, согдийское письмо, письма, канцелярское делопроизводство, формула начала документов (писем), Великий шелковый путь, согдийские тексты, Хотан, Китай.

Annotation. The article analyzes information about the high written culture of the Sogdian people and its role in the development of trade, economic and cultural relations in various directions of the Great Silk Road. The issues related to the tradition of clerical office work and the highly developed styles of start formul in the Sogdian epistolary genre are considered.

Key words: Sogd, Sogdian right, letter, clerical office work, start formula for documents (letters), The Great Silk Road, sogdian texts, Khotan, China.

Мил.Х-ХІ асрларга келиб, ўша даврда шаклланаётган ўзбек ва тожик этнослари билан ассимиляциялашиб тарих саҳнасидан тушган Суғд халқи ҳақидаги ёзма маълумотлар қарийб уч минг йиллик тарихга эга. Зардуштийлик (Мазда Ясна) динининг муқаддас китоби Авестанинг Видевдот китобида ўтлоқлари бўлиқ, моллари семиз, тўқ ва фаровон Гава юртида суғдлар яшайдилар, деган хабар сақланган¹. Яшт (маъбудлар ҳақида алқовлар) китобининг Ардвисура Анахитага бағишланган қисмида Амударёнинг муқаддас сувлари оқиб ўтадиган фаровон юртлар қаторида Суғд ерларига ишорат учрайди². Кейинроқ эса Аҳмонийлар Эрон салтанати сатрапликлари қаторида Сугуда шаклида бу юрт номи алоҳида қайд этилган³. Мазкур салтанат подшолари саройида табиб вазифасида хизмат қилган Ктесий мамлакат ҳудудлари ҳақида берган маълумотларида Суғд ҳақида ёзган. Антик юнон ва Рим тарихчилари ҳамда географлари Суғд номини Согдиана шаклида кўп бора

¹. Авесто.Видевдот китоби. Тошкент. Мумтоз сўз. 2017. Б.8-9.

². Авесто. Яшт китоби. Тошкент. Шарқ матбаа концерни. 2001. Б.49-50.

³. Манбашунослик. Муаллифлар жамоаси. Турон-икбол нашриёти. Тошкент. 2019. Б.60-70.

такрорлаганлар⁴, Хитой манбалари Суғдни Сули шаклида мил авв III-II асрлардан бошлаб билади. Буюк ипак йўли шаклланган даврларда эса суғдлар халқаро савдо йўлларининг асосий фигурасига айланганлар⁵. Бу даврда суғдлар ҳақидаги ёзма маълумотлар шу қадар кўпайганки, буларнинг манбашунослик тадқиқи масаласининг ўзиёқ алоҳида илмий муаммо сифатида қарашни талб қилади.

Суғд халқи мил.авв. IV-III асрларда Эрон салтанатида амал қилган орамий ёзуви маҳкамачилик анъанаси таъсирида орамий ёзувини суғд тилига мослаштириб, ўз алифбесини яратган. Бизгача етиб келган суғд ёзуви ёдгорликлар хронологияси мил авв. II асрдан бошлангани ҳолда, ёзувнинг мустақил тараққиёт йўли анча аввал бошланганини кўрсатади. Суғд ёзуви Орамий ёзуви йўлидан бориб, 22 ҳарфдан иборат алифбе асосида шаклланган. Лекин аجدод орамий ҳарф белгиларининг бир нечаси суғд тили товуш тизимида мос келмаган. Шу сабабли уларга суғд товушларини ифодалаш вазифаси юклатилган. Бу ҳолат суғд ёзуви алифбесининг мустақиллигини таъминлаган. Масалан, лом ҳарфи тил учи ва тиш оралиғи сирғалувчи қалин ва юпқа (жарангли ва жарангсиз) товуш жуфтлигини, тсадде товуши учун ишлатилган ҳарф ч товушини ифодалаган. итқи билан тау ҳарфлари вазифалари аралашиб кетган ва ҳоказо.

Суғдларнинг Буюк ипак йўлларидаги фаол савдогарлик фаолияти туфайли уларнинг ёзуви ҳамда тили аста секин халқаро мулоқот воситалари сифатида мустаҳкам ўрин эгаллай бошлаган. Бунинг далили шуки, суғд ёзма ёдгорликларининг аксарият кўпчилиги Марказий Осиёнинг барча кенгликларидан топиб ўрганиб келинмоқда. Суғд ёзуви амал қилган ҳудудлар географияси Марв воҳасидан бошлаб Жанубий Қозоғистон, Еттисув ўлкаси, Олтой минтақаси, Шарқий Туркистон (ҳозирги, Хитой халқ республикасининг Шинжон автоном райони), Мўғулистон, Тибет, Ҳинд дарёсининг юқори оқимида ёйилган.

Суғд ёзуви ёдгорликларининг катта миқдори Шарқий Туркистондан топилгани алоҳида таъкидланиши лозим. Бу минтақа қадим замонлардан бошлаб Ўрта Осиёнинг Хитой билан алоқалари орасида боғловчи бўғин бўлиб келган. Бу минтақадан ўтган XIX аср охири-XX аср бошларида умумсуғд алифбесида ҳамда сурёний ва моний ёзувида ёзилган катта миқдордаги суғд ёзуви ёдгорликлари топилган. Улар ҳозир Париж, Санкт-Петербург, Берлин, Лондон қўлёзмалар хазиналарида сақланмоқда. Суғд ёзма ёдгорликлари тадқиқотлари тарихий манбашунослик, тилшунослик, адабиётшунослик, диншунослик, фалсафа ва бошқа йўналишлардаги тадқиқотларга хизмат қилиб келмоқда. Суғдшунослик тадқиқотлари тарихининг ўзи тарихшунослик нуқтаи назаридан алоҳида долзарб мавзу сифатида тадқиқотчиларини кутмоқда.

Суғд ёзма ёдгорликлари турли минтақаларда олиб борилаётган археологик изланишлар давомида ҳали хуноз топилмоқда. Сўнгги топилмалар қаторида Хўтан яқинидан топилган турли шахсларнинг ўзаро мактубот ёзишмалари ҳамда молиявий ҳисоботлар, тилхат (васиқалар)дан иборат бир туркум суғд ҳужжатлари алоҳида диққатга сазовор. Бу ҳужжатларнинг мавзуимиз жиҳатдан муҳимлиги шундаки, уларнинг аксариятида бошлов формулалари суғд жамияти учун узоқ вақтлар давомида шаклланган анъаналар тўлиқ сақланган. Бу каби бошлов формулалари суғдшунослик тадқиқотларида кўп марта қайд этилган ва турли матнларнинг нашрлари билан боғлиқ эълон қилинган ҳамда илмий жиҳатдан изоҳланган. Бироқ муншаот ҳамда маҳкамачилик анъанасида бошлов формулаларининг бир хилда барава амал қилиши масаласи назарий жиҳатлари алоҳида диққат марказига қўйилмаган.

⁴ Страбон. География в 17 книгах. Пер. Г.А.Стратановского. Мо.-Л. Наука. 1964; Арриан. Поход Александра. Пер.М.Е.Сергеевко. М.-Л. 1962.

⁵ Ртвеладзе Э.В. Великий шелковкй путь. Энциклопедический словарь. Ташкент. Фан. 1996.

Шундай қилиб, масалани 1932-1933 йилларда Тохикистоннинг Захматобод районидаги Муғқала ёдгорлигидан топилган суғд ҳужжатлари мажмуи таркибидаги ҳужжатларнинг бошлов формулалари намуналаридан бошласак. Масалан, А-14 рақамли ҳужжатнинг бошлов формуласи қуйидагича: “Хукмдор жаноби олийлари, буюк таянчимиз, Суғд подшоси ва Самарқанд ҳокими Деваштичга ул (зоти олийларининг) миллионинчи даражали қули Фатуфарндан мурожаатнома. Ва жаноб...”⁶.

Б-7 рақамли мактубда “Қштут ҳокими Виштам жанобларига (ул зотнинг) қули Мартшкат ҳокимидан мурожаатнома” деган жумла бошлов қилинган⁷.

А-15 рақамли ҳужжатдаги бошлов: Азатгрив ҳоким жанобларига таъзимларимиз бўлсин. Бахту саодат билан яшаб турган экансизки, сизга ҳурмат ила (мурожаат этмоқдамиз). Бизда бир муҳтожлик....;

Б-18: Буюк таянчимиз фармондор Аватга унинг ўз қули Изровадк қишлоғи ҳокими Хуфарндан даракнома. Улуғ бахту саодатла (яшабтурган) жанобимга таъзимларим(бўлсин).

В-15: Буюк таянчимиз Бузраводк ҳокими унинг қули Портанч ҳокими Ревахшйондан мурожаатнома;

Б-16: Крут қишлоғи ҳокими буюк таянчимиз Эртаи жанобларига у зотнинг жиянлари (хохарзодаси)дан мурожаатнома ва сиз, шарафли (зотга) кўпдан кўп таъзимларимиз бўлсин. Ва жаноб, сиз ўйламангки, агар мен сизнинг ёнингизда бўлмасам ёки сиз ўзингиз менинг ёнимга келмасангиз, менинг бахтсиз ҳаётимни бирор чора бўлармики енгиллатира олмайди. ... Ва ниҳоят ... фалончадан хабар келди...;

Муғ қалъасидан топилган акарият буйруқномаларда ҳам шу каби мурожаат шакллари қўлланган. Бу ҳол эпистоляр жанр мурожаат формуласи маҳкамачилик иш юритиш ҳужжатчилигига ҳам таъсир кўрсатган. Панч ҳукмдори Деваштич номидан йўлланган бир қатор расмий буйруқлар ҳам бошлов формуласига кўра мактубот шаклини такрорлаган. Масалан, Муғ тоғи ҳужжатларидан А-3, В-3, А-18, А-2, А-16 ва бошқаларда бошлов формуласининг икки варианты келган: “Суғд подшоси Самарқанд ҳукмдори Деваштичдан фармондор Аватга. Салом...”

Кўриб чиқилган бошлов формулаларининг айнан ўзи ёки мақтов сўзлари янада бойитилган шакллари Хўтандан топилган ҳужжатларда ҳам амал қилган. Бу ҳол эпистоляр жанр илк ўрта сарларда Суғддан ташқарида ҳам кенг амал қилганини кўрсатади. Масалан, Пекинда университет фондида сақланаётган ушбу ҳужжатларнинг 5-рақамли матнидаги бошлов формуласи қуйидагича:

dykh ZY ptškw'nh ZY βyw xwβw RBch 'nwnth MN wyspn'c 2 'nwnth msy'tr pryw 'xšnkwn p'scyk xypδ'wnta 3 'ny'n MN xypδ L'-sp'xšt pr 'sp's L'-pr'γ(')tb 4 šyrxwzk šyr'γδ'c kštry βntk txsycβntk 5 ptškw'nh ZY RBprn γrβw nm'cyw kδ' 'šm'xw šyr'kw 'skwδ' 6 m'xw (wγšy)m ms m'xw pr βyy z'wr kw nwr myδ prm 'z-c't 's(kw)ym

A letter and respectful message to the noble lord, (my) great hope, 2greater than every hope, the dear, excellent, revered master 3–4Anyan. From his well-wisher (and) friend, who is without service (and) who has not arrived at service, (his) insignificant servant Takhsichvande, 5a respectful message and much homage (to your) honor. If you are well, 6we rejoice. We too, by God's help, are well up to the present day. 7Please don't worry on our account.

8-рақам остидаги Хўтан суғд матнининг бошлови:

⁶ .Согдийские документы с горы Муг. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А.Лившица. М.: 1962. Энди қаранг: Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. СПбг. 2008. Раздел Письма. Документ А 14.

⁷ . Б 15, А 18, Б18, В 15, В 16 ва б. матнлардан мисоллар ҳам ўша асардан олинди.

prw RBkw cyn'kh [dykh Z]Y ptškw'nh 2 'kw βyh xwt'ynh [RBch 'nwith cnn
wys](pn)'cyw 'nwt 3 [ms]y[t]r ZY cnn wyspn'cyw ''δ' 'yw (γw)['nc](yk)str γr'n 4 [ptst'](t)
ptβyw-'yšc('nc)ha δ(β)'(mpnw)h ...]....[] syh s'r
[?ptškw'n]h cnn c'nkš' šyr (γrβ)w 'psy ZY wp'rs 7]s'r prw prn(h zwk) 'yc'tw (pr'γ)tyšt' 8 '(M)a
xy'štd pr('y)w rty '(z)w š(y)r w(γš'm) 9]š(yra)kw(n'a)[](k) ptyδ 10]
With great desire [to see her(?) I send(?) a letter an]d respectful message 2to the noble lady, [the
great hope, greater than eve]ry hope 3and more necessary than everyone, the mighty 4[support], the
honorable mistress 5. . . 6[. . . a respectful message] from the zhangshi, very many questions and
inquiries. 7[If] you have arrived at . . . in (high) honor, healthy (and) rested, 8together with . . . ,
then I rejoice very much. 9. . . do /did(?) well(?) . . . contempt 10. . . and ..⁸.

Хўтан суғдий матнларини нашр қилган муаллифлар хитойлик олим Би Бао ҳамда
англиялик Н.Симс-Вильямслар ушбу бошлов формулаларини бир қатор “миллий суғдий”
ҳамда сурёний ва моний ёзувли суғдий матнлардаги намуноалари билан қиёслаб
кўрсатишган. Бироқ бу муаллифларнинг мақсади суғд муншаоти бошлов формулаларини
тадқиқ этиш эмас эди. Ҳолбуки, суғд муншаотчилиқ анъаналари чуқур тарихий илдизга эга
маданий ҳодиса сифатида алоҳида диққатга сазовордир.

8. Инглиз тилида келтирилган мисоллар Хўтан суғд ёзма ёдгорликларининг “Sogdian documents from Khotan, II: Letters and
Miscellaneous Fragments” номли нашри асосида берилди. Муаллифлар: Bi BO and Nicholas Sims-Williams.
Renmin University of China, Beijing / School of Oriental and African studies, London // Journal of the American
Oriental Society 135.2 (2015). Pp. 261-282.